

W-mail

jaargang 5 (2004) nummer 2

INHOUD

Redactionele berichten

Bestuur en redactie

Vijfde WEMAL-studiedag

Werk in uitvoering: voorbeelden van artesonderzoek

Orlanda Lie

Vers van de pers

Erwin Huizenga

Repertorium van Ria Jansen-Sieben

Aanvullingen VII

Ria Jansen-Sieben

De wereld volgens Sidrac

Bineke Glas en Sacha Voogd

Recent verschenen literatuur en recensies

Erwin Huizenga

Conferentie en colloquium Leiden

REDACTIONELE BERICHTEN

ORLANDA LIE HOOGLERAAR!

Per 1 september is Orlanda Lie benoemd tot hoogleraar Middeleeuwen, in het bijzonder de middeleeuwse cultuur, met een leeropdracht toegespitst op het onderwijs. In het kader van deze benoeming heeft zij een nieuwe functie aanvaard als Head Humanities Department van het University College Utrecht.

De redactie wenst mevrouw Lie met deze benoeming veel geluk!

ARTES IN CONTEXT

Deel 3 in de reeks ARTESLITERATUUR IN DE NEDERLANDEN is verschenen!

Orlanda S.H. Lie en Joris Reynaert (red.), *Artes in context. Opstellen over het handschriftelijk milieu van Middel-nederlandse artesteksten*. Hilversum 2004. Prijs €16,-.

Met artikelen van Orlanda S.H. Lie, Joris Reynaert, Wim van Anrooij, Nolanda Klunder, Lenny Veltman en Erwin Huizenga. Voor een korte inhoudsopgave verwijzen wij naar *W-mail* 5 (2004) 1, p. 5.

GERRIT VERBEEK TREEDT AF ALS REDACTEUR VAN W-MAIL

Niets beklijft. De laatste redacteur van het eerste uur beëindigt zijn redactionele werkzaamheden. Maar hij gaat gelukkig niet met pensioen: hij is bevorderd (niet weggepromoveerd) tot webmaster van de WEMAL-site: <http://wemal.let.uu.nl>

Gerrit, jouw merkwaardige combinatie van nuchterheid en speelsheid, van prudentia en ondernemingszin, zullen we missen!

WEBSITE MARCEL VAN DER VOORT

De auteur van *Dat seste boec van serpentes* heeft op zijn website interessante pagina's voor artes-liefhebbers: translitteraties van alle slangen- en metalenhandschriften uit Maerlants *Der naturen bloeme* en de complete serpententranslitteratie uit *De proprietatibus rerum* van Bartholomeus Anglicus.

Het adres van de website: <http://home.wanadoo.nl/mjm.vandervoort>

VIJFDE WEMAL-STUDIEDAG

WERK IN UITVOERING: VOORBEELDEN VAN ARTESONDERZOEK

Datum en tijd: Vrijdag 26 november 2004, 13.00-17.30

Locatie: Universiteit Utrecht, Drift 27, Sweelinckzaal

PROGRAMMA

13.00-13.25 Ontvangst met thee en koffie

13.25-13.30 Opening (ORLANDA LIE)

13.30-14.00 LENNY VELTMAN

Bliksemschichten en donderpreken: gedrukte natuurrampen uit de zestiende eeuw

In deze lezing staan vijf zestiende-eeuwse drukken centraal die in het *Repertorium van de Middelnederlandse artes-literatuur* bij het onderwerp 'natuurramp' vermeld worden. Om inzicht te krijgen in dit soort geschriften worden de teksten bekeken op vorm en inhoud, de bedoeling van de tekst en het beoogde publiek. Een belangrijke vraag die in deze bespreking aan de orde zal komen, is of we bij natuurrampbeschrijvingen kunnen spreken van één genre, en of alle drukken beschouwd mogen worden als artesliteratuur.

14.00-14.30 KARINE VAN 'T LAND

De retorica van middeleeuwse academische geneeskunde: overtuigingskracht, disputaties en commentaarteksten

De argumentatiestijl van geleerde medische *questiones* komt tegenwoordig eerder stoffig en gekunsteld dan messcherp en overtuigend over. Toch was de *disputatio* in de Middeleeuwen een belangrijke vorm van retorica, zowel in het gesproken als in het geschreven woord. Tijdens deze presentatie zal worden onderzocht hoe de retorica van de *disputatio* werkte in laat-middeleeuwse medische commentaarteksten. Welke retorische middelen gebruikten de geleerde medici, en met welke doelen? Wat betekent dat voor het onderzoek? En, als uitgangspunt, kan een disputatie eigenlijk wel retorica genoemd worden?

14.30-14.45 ROB VELTMAN

Presentatie van de nieuwe website: www.let.uu.nl/wemal

14.45-15.30 Koffie- en theepauze

15.30-16.00 FRANCIEN OLTHOF

Eene bloederige historie ende alwaer

In de Stadtbibliothek te Mainz bevindt zich onder signatuur I 514 een vijftiende-eeuws handschrift met Middelnederlandse medische teksten. Eén van deze teksten is een aderlaattraktaat dat deel uitmaakt van een vijfdelige chirurgie. Tijdens de lezing zal er aan de hand van dit traktaat nader worden ingegaan op enkele bijzondere aspecten met betrekking tot de praktijk van het aderlaten.

16.00-16.30 FABIOLA VAN DAM

Van Rome leiden vele wegen... oftewel een oefening in de multidisciplinariteit van het artesonderzoek aan de hand van vijf zestiende-eeuwse kuurreisgidsen

Artesbronnen zijn misschien wel het best te omschrijven als kaleidoscopen: verzamelingen van min of meer doorzichtige veelkleurige splinters en fragmenten, die al naar gelang de invalshoek, steeds wisselende beelden opleveren van de cultuur die ze voort heeft gebracht. Artesonderzoek vraagt daarom om een multidisciplinaire benadering. Maar multidisciplinariteit en overzichtelijkheid gaan lang niet altijd samen. Bij de multidisciplinaire benadering van artesbronnen zijn het de Middeleeuwen zelf die de 21ste-eeuwse onderzoeker de helpende hand kunnen reiken. Het *Arbor*-motief blijkt een bruikbaar en toepasselijk organisatiemodel te zijn om de veelheid aan vragen uit verschillende blikvelden te ordenen.

16.30-17.30 Afsluiting en borrel

De Drift bevindt zich op ongeveer 15 minuten loopafstand van Utrecht Centraal Station. Wie met de bus wil komen, neemt vanaf het station lijn 11, 3 of 4; uitstappen halte Janskerkhof. Het gebouw drift 21 vindt men in de straat tegenover de bushalte, achter de Janskerk. Wij hopen velen van jullie te kunnen begroeten op deze vijfde WEMAL-studiedag!

Met vriendelijke groeten, namens het bestuur,

Orlanda Lie

VERS VAN DE PERS

In de vorige *W-mail* kondigde ik twee boeken aan die in november 2004 zouden verschijnen (de definitieve verschijningsdatum is nu 25 november geworden). Hieronder volgt over beide boeken nadere informatie.

E. Huizenga (ed.), *Het Weense arteshandschrift. Hs. Wenen, Österreichische Nationalbibliothek, 2818*. Hilversum, 2004. Middeleeuwse Verzamelhandschriften uit de Nederlanden 9. 1236 Pagina's in twee banden. ISBN 90-6550-810-4. € 66,-.

Handschrift Wenen, Österreichische Nationalbibliothek, 2818 is een fascinerend boek met een groot aantal artesteksten in één band. Het is ontstaan in de periode rond 1490 en kort daarna. Onder Nederlandse mediëvisten wordt dit verzamelhandschrift inmiddels beschouwd als één

van de belangrijkste Middelnederlandse codices op het gebied van de geneeskunde, chirurgie, farmacie, alchemie, astronomie en astrologie. Het handschrift geeft een overzicht van bekende en minder bekende literatuur die vanaf de elfde eeuw in Europa werd gekopieerd, bewerkt en vertaald. Een aantal van deze traktaten is uniek, dat wil zeggen dat ze in Middelnederlandse vertaling alléén in deze codex voorkomen.

In het handschrift zijn weinig plaatjes, geen miniaturen, en ook de decoratie is uiterst schaars. Wel komen er veel tabellen voor, met name in het astrologisch/astronomische deel van de codex. In een groot aantal korte en langere teksten wordt daar een beeld gegeven van de invloed van de planeten en tekens van de dierenriem op het dagelijkse leven van de mensen op aarde. Deze astrologische teksten zijn meestal eenvoudig en inleidend van aard. Het zijn werken die we in artesverzamelhandschriften veel vaker zien. Enkele traktaten over astronomische instrumenten zijn minder gebruikelijk, ook al zijn ook deze traktaten over het algemeen eenvoudig en bepaald niet van scholastiek-academisch niveau. Voor de medische wereld was de astrologie van enorm groot belang. De combinatie geneeskunde plus astrologie en/of astronomie zoals die in het Weense arteshandschrift voorkomt, is daarom heel gebruikelijk, niet alleen in de Middelnederlandse, maar ook in Latijnse en andere volkstalige verzamelschriften met artesteksten.

Het leeuwendeel van de codex bestaat uit medische literatuur waarin de meest uiteenlopende aspecten van de laatmiddeleeuwse geneeskunde behandeld worden. Hoe moet je iemand eigenlijk aderen, en wanneer wordt zoiets gedaan? Hoe moet medicinale alcohol bereid worden, en wat doe je met iemand wiens buikvlies is gescheurd? Welke kruiden worden aan een patiënt met hevige koorts gegeven? Hoe bereidt men tandpasta?

Het langste traktaat in de codex, de *Chirurgia magna* van Bruno Longoburgensis, komt voor zover bekend in het Middelnederlands alléén in handschrift 2818 voor. Dit soort werken werd gelezen en benut door ontwikkelde chirurgen die hun vak wilden voorzien van een wetenschappelijk/theoretisch kader. Een andere prominente tekst is de Middelnederlandse vertaling van *De consideratione quintae essentiae omnium rerum* van Johannes de Rupescissa, een traktaat dat zich oorspronkelijk op de alchemie richtte. Maar omdat dit werk bij herhaling belooft de gezondheid van mensen te zullen verbeteren, trok het de aandacht van verschillende medische beroepsgroepen. Twee andere belangrijke teksten betreffen farmaceutische standaardwerken, het *Antidotarium Nicolai* en de *Circa instans*. Beide traktaten waren gedurende de late Middeleeuwen een belangrijk naslagwerk voor niet alleen apothekers, maar voor alle beoefenaars van een medisch beroep.

Verder komen er ook diverse delen van het in het Middelnederlands populaire *Boec van medicinen in dietsche*-complex voor. Het gaat daarbij om teksten als een gezondheidsleer, uroscopie, sialoscopie (d.i. het voorspellen van het verloop van ziekten aan de hand van speeksel) en sphygmologie (leer van de polsslag), therapeutische traktaten over ziekten en koorts, hematoscopie (het voorspellen van ziekten aan de hand van het onderzoeken van bloed), gynaecologie, aderlating, en werken over de bereiding van oliën, siropen en zalven.

Een bijzonder maar lastig te verklaren element in de collectie vormen de vier berijmde traktaten waarmee het handschrift afsluit (*Der mannen ende vrouwen heimelicheit*, *Van smeinscen lede*, en twee berijmde traktaten over de planeten en de vier complexiën). Berijmde teksten in een arteshandschrift wijzen meestal namelijk op een publiek van leken (in de zin van: niet-deskundigen); professionele geneeskunstbeoefenaars gaven meestal de voorkeur aan proza. Opvallend is dat deze groep teksten nadrukkelijk is afgezonderd van de prozateksten. De samensteller wilde proza en rijm duidelijk niet door elkaar hebben lopen, en plaatste de rijmteksten op het einde van het handschrift.

Het is onduidelijk wie de samensteller van het handschrift is geweest, en ook of hij wel dezelfde persoon was als de kopiist. Deze kopiist noemt zich in een explicit *jo T.*, maar daarmee loopt het spoor dood. In ieder geval was hij een Brabander, afkomstig uit een gebied ten (noord-)oosten van Brussel. Al met al wijst de combinatie van de teksten voor wat betreft de samensteller van het handschrift nadrukkelijk in de richting van een professionele geneeskunstbeoefenaar, waarschijnlijk een chirurg, met een ongewoon brede belangstelling voor astrologische en astronomische vraagstukken. De afzonderlijke delen waaruit het handschrift

is opgebouwd zijn in een vroeg stadium door hem bijeengebracht. Het handschrift zal zo als een particuliere handbibliotheek in één band gefunctioneerd hebben.

De editie van handschrift 2818 biedt naast de volledige diplomatische tekst onder andere een inleiding waarin de codex beschreven wordt, met de nadruk op codicologie en paleografie, een overzicht van de inhoud, een beschrijving van de gebruikte afkortingen, een lijst met alle bronnen die in de teksten in het handschrift genoemd worden, en registers van de opschriften en incipits.

E. Huizenga, *Bitterzoete balsem. Geneeskunde, chirurgie en farmacie in de late Middeleeuwen*. Hilversum, 2004. 62 Pagina's. ISBN 90-6550-835-x. € 10,-.

De laatmiddeleeuwse geneeskunde wordt gekenmerkt door vele tegenstellingen, uiteenlopend van de zoete smaak van een geslaagde nieuwe behandeling tot volstrekte hulpeloosheid in de bittere strijd tegen de Zwarte Dood. In dit kleurrijke boekje worden enkele van deze dimensies genoemd én getoond. Het laat op toegankelijke wijze iets zien van de geschiedenis van de geneeskunde, de farmacie en de chirurgie, met speciale aandacht voor de Nederlanden.

Er zijn vier korte hoofdstukjes. In het eerste wordt het middeleeuwse wereldbeeld uitgelegd en wordt ingegaan op de speciale relatie tussen geneeskunde en astrologie. Het tweede hoofdstuk gaat in op degenen die in de Middeleeuwen de medische zorg verstrekten, en stipt enkele belangrijke thema's in de ontwikkeling van de laatmiddeleeuwse geneeskunde aan, zoals de groeiende aandacht voor anatomie, de toenemende professionalisering en organisatie van de medische beroepsgroepen, en daaraan gekoppeld hun onderlinge competentiestrijd, en de patiënten. In het derde hoofdstuk ga ik in op de verschillende soorten medische zorg die men in de Middeleeuwen kon of moest ondergaan. De besproken ingrepen en therapieën zijn daarbij geordend naar drie hoofdcategorieën: geneeskunde, farmacologie en chirurgie. Daarbij komen zaken aan de orde als uroscopie, de machteloosheid van artsen en chirurgen tegenover de pest, huidaandoeningen als schurft of lepra, de grondstoffen van de geneesmiddelen, de manieren waarop zij konden worden toegediend, het indelen van geneesmiddelen naar graad en intensiteit, wondbehandeling, het helen van gebroken botten, cauterisatie en natuurlijk aderlating. Het slothoofdstuk bespreekt dan kort enkele aspecten van de overdracht van medische kennis in teksten en handschriften, waarbij met name verzamelhandschriften onder de aandacht gebracht worden. Na een epiloog volgen nog enkele suggesties om verder te lezen.

De feitelijke informatie in het boekje wordt afgewisseld met unieke, soms uitvoerige ooggetuigenverslagen van artsen, chirurgen en apothekers, die op een levendige manier de enorme problemen beschreven waarvoor zij zich gesteld zagen en daar een oplossing voor probeerden te vinden. Daarnaast illustreren liefst 24 afbeeldingen, waarvan veel in kleur, de thema's die besproken worden. In de bijschriften worden de afbeeldingen duidelijk beschreven en waar nodig verklaard.

Erwin Huizenga

REPERTORIUM VAN RIA JANSEN-SIEBEN

AANVULLINGEN VII

OP HET *REPERTORIUM VAN DE MIDDELNEDERLANDSE ARTES-LITERATUUR*

R1. Inlassen op p. 147, nieuw lemma:

RECEPT

Zie: BURLESKE RECEPTEN

CHEMISCHE RECEPTEN

CHIRURGISCHE RECEPTEN
CULINAIRE RECEPTEN
INKTRECEPTEN
MEDISCHE RECEPTEN
PEST-TRAKTAAT en -RECEPTEN
VERFRECEPTEN
WASRECEPTEN
WIJN-TRAKTAAT en -RECEPTEN
WONDRECEPTEN
ZALFRECEPTEN
ZEEPRECEPTEN

R2. Vervangen op p. 147 onder lemma REGIMEN:

Zie: AVICENNA
DIETETIEK
GEZONDHEIDSREGELS
MAANDREGIMEN
REISREGIMEN
SEIZOEN-REGIMEN
ZIEKENDIEET

R3. Inlassen op p. 147, onder lemma REISREGIMEN:

Drukken: *Zie:* 1514 Tregement der ghesontheyt, cap. 150:
sub MAGNINUS MEDIOLANENSIS

R4. Inlassen op p. 147, onder lemma REISVERHAAL, Handschriften:

Londen, BL, Add. 28.330, ed. CHOTZEN/DRAAK.

R5. Schrappen op p. 150, onder lemma REISVERHAAL, Drukken:

1573-74 [Lucas de Heere] etc...

R6. Inlassen op p. 150, ibidem:

1573 [De historie van Peru] [Rumoldus de Bacquere Tadellio regius Mechliniae transtulit].

Amsterdam, Willem Jansz.

Ex. Hasselt, Provinciaal Bezit, Oud Fonds, D-0279.

R7. Inlassen op p. 151, ibidem:

1589 [Thomas Cavendish] Copee ouergeset wt de Engelsche tael van T. Candische welke met zyne schepen inghecomen is in Pleymuyt.

Amsterdam, C. Claesz.

Ex. Londen, BL, T.1716 (36).

R8. Inlassen op p. 151, ibidem:

1589 [Jan Huyghen van Linschoten] Afbeeldinghe van de stat Angra [plano].

Ex. Brussel, KB, II 4787B.

R9. Inlassen op p. 154, ibidem:

1598 [Cornelis de Houtman] Journael vande Reyse der Hollandsche Schepen ghedaen in Oost Indien...

Rotterdam, I. van Waesbergen, 1598.

Ex. Londen, BL, G.6987.

R10. Inlassen op p. 157, onder lemma REKENBOEK, Handschriften:

Amsterdam, NEHA, N 0315.

R11. Inlassen op p. 158, ibidem:
Delft, TH, hs. 624A02.
Mechelen, ABA, hs. Muizen 5: 2.6.

R12. Inlassen op p. 159, onder lemma REKENBOEK, Drukken:
1545 [Koopliedenhandboekje: deel I, met titel, ontbreekt].
Gent, Pieter de Keyser voor Victor de Dayn, 1545.
Ex. Gent, UB, Gent. 166.

1546 Die maniere om te leeren cijfferen ende rekenen metter pennen ende metten penningen na die gherechte conste Algorismi.
Antwerpen, Symon Cock, 1546.
Ex. Leiden, RM Het Koninklijk Penningkabinet, G 95-100815.

R13. Inlassen op p. 161, ibidem:
1579 Calculatie oft Rekeninghe vanden Hondersten Penninck, seer gerieffelijcken voor alle Rentiers, Rentmeesters, ende alle andere, omme lichtelijcken te vindene, wat elcken eenen zynen Lande, huysen, renten, chijsen, ende ander Jaerlijcx innecomen daer inne comptg te gevene, Midtgaders de Declaratie vanden Sesten deele vanden Pacht oft Hueringe, staende ten laste van pachter oft huerlinck, gestelt in Brabantschen ende Vlaemschen ghelde. Van nieu grootelicx gheaugmenteert.
Antwerpen, Ant. Thielens, 1579.
Ex. Antwerpen, MPM.

R14. Inlassen op p. 162, ibidem:
1588 Rekeninghe van de vj. vij. Ende viijste Honderste Penninghen in Brabant gheconsenteert, wat elck een van zynen Lande, Huysen, Renten, ende Chijsen daer in heeft te gheven, mitsgaders het Derdendeel dat de Pachter oft Huerlinck daer inne mmoet draghen, alst blijft inde middelste Columne. Ende de Derde Columne is tghene dat de Rentier oft Proprietaris daer inne betalen moet. Noch sijn hier achter by ghevoecht alle de Honderste Penninghen vanden Iare 67 af tot den Iare 85 toe, soomen die vervolghens gegeven heeft, ende soo die te betalen staen. Met nersticheyt door Antonio Thielens oversien ende vermeerdert.
Antwerpen, Ant. Thielens, 1588.
Ex. Antwerpen, MPM.

R15. Inlassen op p. 162, ibidem:
1588 Rekeninghe vanden Vijfde Penninghen, wat elck een van zynen Lande, Huysen, Renten, en Chynsen in Brabant daer inne compt te gheven, Mitsgaders het Derdendeel dat de Pachter oft Huerlinck daer inne moet betalen (alst inde middelste Columne van dit Boexken te sien is) Ende de derde Columne is tgene dat den Rentheffere oft Proprietaris daer inne moet dragen. Van niets daerby gevoecht den Thienden Penninc die Anno 87. Den xxv. Augusti binnen Antwerpen geconsenteert is, ende den iersten October daer naer te betalen staet. Noch vintmen hier achtervervolghens alle de Vijfde Penninghen diemen gegheven heeft, ende soo die te betalen staen. Met neersticheyt van Antonio Thielens oversien ende vermeerdert.
Antwerpen, Ant. Thielens, 1588.
Ex. Antwerpen, MPM.

R16. Inlassen op p. 164, ibidem:
1597 [Willem Raets] Practycke om lichtelijc te leeren visieren alle vaten metter wisselroede: door Willem Raedts, Maestrichter. Van nieu oversien, ende in veel plaetsen verbeterd, ende met seer profytelijcke aanwysinghen vermeerdert, ende verciert, door Michiel Coignet.
Antwerpen, Hieronimus Verdussen, 1597.
[Samengebonden met '1597 [Willem Raets] Arithmetica...']

R17. Inlassen op p. 165, onder lemma REKLAMEFOLDER,

bij '? Ghy Heeren Borgers...':

Facsimile: *De geneeskunde in de Zuidelijke Nederlanden (1475-1660)*. Tentoonstelling Museum Plantin-Moretus, 1 september - 25 november 1990. Antwerpen, 1990, 248-249.

R18. Nummeren op p. 166, ibidem, de 'moderne edities' van het '? Costelic laxatijf van Meester Peter van Dordt':

1. Gundolf KEIL...; 2. Dirk Arnold WITTOP KONING...

Tot slot toevoegen:

Zie ook: Verfasserslexikon 6, 432-433 (KEIL).

R19. Inlassen op p. 166, ibidem, bij '? God alleen de eere...':

Moderne editie: Ria JANSEN-SIEBEN, 'Panis vitae'. Een chirurgisch vlugschrift uit de zestiende eeuw. In: Josef DOMES, u.A. (Hrsgs.), *Licht der Natur. Medizin in Fachliteratur und Dichtung*. Festschrift für Gundolf Keil zum 60. Geburtstag. (Göppinger Arbeiten zur Germanistik 585) Göppingen, 1994, 225-238.

R20. Inlassen op p. 168, onder lemma RHETORICA, na 1571 [Mathijs de Castelein]:

s.d. [Mathijs de Castelein] De Conste van Rhetorijcken, allen ancommers ende beminders der zelve een sonderlinghe Exemplaer ende leerende voorbeelt niet alleen soorten ende sneden van dichte nemaer oock in alles dat der edelder const van Poesien competeert ende aencleeft. Uutgesteld in dichte by wylent Hmatthijs de Casteleyn, Priester ende excellent Poete moderne. Gent, Jan van Salenson.

Ex. Leiden, Mij Ndl. Ltk.

S1. Inlassen op p. 169, onder lemma SATIRE, Drukken:

ca. 1560 Nieuwe Ordinantiën ende Statuten ende een ewich Edict van des alder onuerwinlijcsten Caleph Ringhelant, geheeten Mijn heer de Winter, gebiedende schepelijc tonderhouden zijn beuel, op pene ende correctie die hier nae volcht, elck segt den anderen voort, met die expositie vander Pantagruelsche Prophetie achter daer by ghestelt, seer ghenuechlijck ende playsant om lesen.

Antwerpen, Jan van Ghelen.

Ex. Brussel, KB.

S2. Inlassen op p. 172, onder lemma SCHEEPVAART, Drukken:

1579 Nieuwe ordonnancie op tstück vande navigatie.

Antwerpen, Christ. Plantijn, 1579.

Ex. Londen, BL, 107.g.6 (11).

[Michel Coignet] Nieuwe onderwijsinghe op de principaelste puncten der zee-vaert. Inhoudende diversche nootelijcke regulen, sonstighe practijcken, ende sonderlinghe bequame instrumenten [...] Item een lichte, maer sekere ende perfecte maniere, om Oost ende West te varen [...] Nu nieuwelijcken [...] ghepractiseert.

Antwerpen, Hendrick Hendriksen, 1580.

[Samengebonden met '1580 [Pedro de Medina] De zeevaart...']

S3. Inlassen op p. 177, ibidem:

1598 [Gerrit de Veer] Waerachtighe Beschryvinghe van drie seylagien deur die Hollandtsche ende Zeelandtsche schepen bij Noorden Noorweghen, Moscovia ende Tartaria na Cathay ende China.

Amsterdam, C. Claesz., 1598.

Ex. Londen, BL, 1486.gg.19; ib., 436.b.18 (3).

S4. Inlassen op p. 179, ibidem:

1600 [Lucas Jansz. Waghenaer] Den groten dobbelden nieuwen Spiegel der Zeevaert van de Navigatie der westersche Zee, inhoudende alle de Custen van Vranckrijck, Spaengien, de Eylanden van Canarien, ende 't principaelste deel van Engelandt, Yrlandt, Schotlandt, Moscovia, Finlandt, Noorwegen ende de gantsche Oostersche Zee, met alle de Havenen van dien. Die Jutsche Custen, Vrieslandt, Hollandt, Zeelandt, ende Vlaenderen [...].

Amsterdam, Cornelis Claesz., 1600.

Ex. Breslau, UB.

1600 Den nieuwen Spieghel der Zeevaert: inhoudende de ghehele Moscovitsche, Noordtsche ende Oostersche Schipvaert, beghinnende van de Hoofden ofte 't Voorlandt van Engelandt, langs Engelandt, Schotlandt, overspringhede in Moscovien, comende langhs Lappenlandt, Noorwegen [...].

Amsterdam, Cornelis Claesz., 1600.

Ex. Breslau, UB.

S5. Inlassen op p. 179, onder lemma SCHEPPING, Handschriften:
New York, Pierpont Morgan Library, 385.

S6. Inlassen op p. 185, nieuw lemma:

SECRETEN

Zie: KUNSTBOEK

S7. Inlassen op p. 185, onder lemma SEIZOENEN, Drukken:

Zie ook: 1514 Tscep vol Wonders, cap. 78: sub MEDICIJNBOEK

S8. Inlassen op p. 185, onder lemma SEIZOEN-REGIMEN:

Zie ook: GEZONDHEIDSREGELS

S9. Vervangen op p. 185, onder lemma SEIZOEN-REGIMEN, Drukken:

Zie: 1511 Scaepherders Kalengier: sub ASTROLOGIE

1514 Tscep vol Wonders, cap. 79-82: sub MEDICIJNBOEK

1518 Thuys der fortunen: sub ASTROLOGIE

S10. Corrigeren op p. 186, onder lemma SEXUALITEIT, Drukken:

Zie: 1514 Tscep vol Wonders: sub MEDICIJNBOEK

S11. Schrappen op p. 186, onder lemma SIDRAC, Handschriften:

Kaliningrad, UB, 903,

en vervangen door de nieuwe bewaarplaats en signatuur:

Thorn, UB, Rps 21/II.

S12. Schrappen op p. 186, onder lemma SIDRAC, Drukken:

1516 Historie van Sidrac etc...

S13. Inlassen op p. 187, onder lemma SLANGEN-TRAKTAAT:

Londen, WI, 517: 2.6bis, ed. BRAEKMAN.

S14. Vervangen op p. 187, onder lemma SPEL A, Handschriften:

München, BSB, Clm 19.877, ed. 3. BRAEKMAN (i.p.v. ed. 2 Van der LINDE).

S15. Inlassen op p. 188, onder lemma SPIJSVERTERING:

Drukken: Zie: 1514 Thuys der fortunen: sub ASTROLOGIE

S16. Inlassen op p. 189, nieuwe lemmata:

SPOTTEKSTEN: Zie: SATIRE

SPREUK: *Zie:* SCHOOLBOEK

S17. Inlassen op p. 189, onder lemma STERREN:
Zie: KOSMOGRAFIE

S18. Inlassen op p. 189, nieuw lemma:
SYNONYMARIUM APOTECARIORUM

Handschriften:

Bazel, UB, F VII 12: 2.8, ed. DAEMS.

Cambridge, TC, 0.9.31.

Darmstadt, HLHB, 2635.

Erfurt, WAB, Ampl. Fol. 267.

Londen, BL, Sloane 4018b.

Neurenberg, GNM, Hs. 147589: 2.1.

Stockholm, KB, X97: 2.2.

Utrecht, UB, 694: 2.1.

Ria Jansen-Sieben

DE WERELD VOLGENS SIDRAC

INLEIDING

Waarom heeft de één geler of blonder haar dan de ander?

Hebben vrouwen zaadballen?

Moet men zijn vriend liefhebben?

Wie is beter: de arme of de rijke?

Deze vragen zijn slechts een kleine greep uit het grote arsenaal aan vragen in het middeleeuwse *Boec van Sidrac*, een populair werk, gezien de vele handschriften die ervan bewaard zijn gebleven. Het oorspronkelijk Franse werk, getiteld *Livre de Sidrac; fontaine de toutes sciences*, dateert uit de tweede helft van de 13^e eeuw. Het is overgeleverd in een lange versie (ca. 1.200 vragen) en in een korte (ca. 600 vragen). Het werk is in verscheidene talen, waaronder het Middelnederlands, vertaald of bewerkt. In het Middelnederlands is het overgeleverd in zeven handschriften (waarbij het aantal vragen echter varieert). Fragmenten van de tekst zijn terug te vinden in zeven andere handschriften, daarnaast zijn er nog elf oude drukken van de *Sidrac*. De Middelnederlandse handschriften lijken terug te gaan op de korte Franse versie. Een hiervan bevindt zich in het Comburgse handschrift en bevat 221 vragen. Dit handschrift is waarschijnlijk rond 1400 in Gent ontstaan. In deze versie van de *Sidrac* hebben wij ons in het cursusjaar 2003-2004 onder leiding van Orlanda Lie verdiept. Vervolgens hebben we hieruit een kleine bloemlezing van ca. 25 vragen nader bestudeerd.

De vragen in de *Sidrac* lijken bedoeld om kennis over te dragen over alle mogelijke onderwerpen. Het werk kan dan ook beschouwd worden als een soort encyclopedie. Het gebruik van de volkstaal maakt het waarschijnlijk, dat de kennisoverdracht bestemd is voor leken.

De auteur koos voor een narratieve vorm: een dialoog tussen een koning, die vragen stelt, en de wijze Sidrac, die hierop antwoordt. Maar de hele reeks van vragen is ingebed in een raamverhaal, die vooral bedoeld lijkt te zijn om er de nadruk op te leggen welk een autoriteit het *Boec van Sidrac* is. Dit gebeurt allereerst door het ontstaan van het boek te plaatsen in een zeer ver verleden, vervolgens door te vertellen dat het ondanks alle omzwervingen door

Gods wil niet verloren ging. Daarnaast krijgt de figuur Sidrac autoriteit toegedicht: hij wordt geschetst als een afstammeling van Noach die door God begenadigd is met grote wijsheid en kennis over heden, verleden en toekomst. Het werk ontleent zijn gezaghebbende status vooral aan deze figuur, die, als gezegd, ver vóór het begin van onze jaartelling leefde. Dit is ook de reden dat verwijzingen naar grote klassieke en middeleeuwse autoriteiten in de *Sidrac* ontbreken.

De *Sidrac* staat pas sinds kort wat meer in de belangstelling. Men kan onderzoeken hoe het werk gefunctioneerd heeft of voor welk publiek het bedoeld was. Men kan ook onderzoeken hoe de verschillende versies zich tot elkaar verhouden of op welke manier een vertaler te werk is gegaan. Dit zullen wij in dit artikel niet doen. Wij zullen laten zien dat de vragen uit de *Sidrac* een goed zicht bieden op de middeleeuwse denk- en leefwereld. De in moderne ogen soms vreemde, vaak verrassende en altijd boeiende antwoorden maken iets van die heel andere ideeënwereld zichtbaar. Door de veelheid en verscheidenheid aan vragen vormt het werk een rijke bron van informatie.

En dat leidt tot herziening van een eerdere bewering. Gaat het echt, zoals in een encyclopedie, om een grote hoeveelheid losstaande feiten? Of zijn er vele dwarsverbanden aan te brengen en kan uit dit werk een samenhangend mens- en wereldbeeld en een middeleeuwse ethiek gedestilleerd worden? In dit artikel zullen we laten zien dat dit laatste het geval is. Dit doen we door de antwoorden op de bovenstaande vier vragen te geven en te voorzien van een toelichting. We hebben hierbij gekozen voor vragen uit wat minder bekende gebieden. De eerste twee belichten enkele facetten van het menselijk lichaam (uiterlijk en zwangerschap); uit de laatste twee (over vriendschap en arm en rijk) spreekt een stukje middeleeuwse zedenleer.

UITERLIJK (Comburg 120)

Die coninc vraghet: “Waer omme es een ghelewer of blonder van hare dan een ander?”

Sydrac: “Dat die lieden ghelu zijn van hare of blond, dat comt biden planeten van hare gheboerten. Want die planete die regneert in die tijt als dat ghevalt, als so es in een teekijn datmen heet Leo, ende in die hure der gheboerten die zonne es jeghen dat teekijn, alle die kinderen die gheboren werden onder die voerseide planete ende onder dat teekijn sijn van heeter complexien. Ende so hebben si vele heetre maghen dan andre kinderen. Ende die hitte trect vander maghen up waert int hooft, ende dan werden die wortelen vanden hovede verbrant ende ghelu. Ende dat haer datter of comt moet den wortelen slachten ende wort ghelu. Dit teekijn, dat men heet Leo, es van heetre natueren, dat als die zonne lijt doer dat teekijn so verhit so al die weerelt. Ende alle die gheboren werden in dit voerseide teekijn die worden ghelu of blond van hare ende dats bider natueren vanden teekine.

Ende so die gheboernesse der kinderen naerre den huut ganghe es, so die kinderen ghelewer of blonder zijn van hare dan dandre die gheboren sijn int beghin of inden middel des teekens.”¹

De koning vraagt: “Waarom heeft de één geler of blonder haar dan de ander?”

Sidrac: “Dat mensen geel of blond haar hebben komt door hun geboorteplaneet. Want als de planeet die heerst op het tijdstip van de geboorte in het sterrenbeeld Leeuw staat, en de zon staat op datzelfde moment van de geboorte tegenover dat teken, dan hebben alle kinderen die geboren worden onder deze planeet en dit teken een heet lichaamsgestel.

Zij hebben ook veel hetere magen dan andere kinderen. De hitte trekt van de maag omhoog naar het hoofd, waardoor de wortels van het hoofd verbranden en geel worden. Het haar dat daar vervolgens uit groeit lijkt op de wortels en wordt geel.

Dit teken, dat men Leeuw noemt, is zo heet van aard, dat als de zon door dit teken trekt zij de hele wereld verhit. Iedereen die geboren wordt in dit teken krijgt geel of blond haar en dat komt dus door de aard van dit teken.

Naarmate de geboorte van de kinderen dichter bij het einde van dit teken is, krijgen de kinderen geler of blonder haar dan degenen die geboren zijn in het begin of in het midden van het teken."²

DE INVLOED VAN PLANETEN

Voor de Middeleeuwer geen DNA-onderzoek. De verklaring die de *Sidrac* geeft voor het verschil in haarkleur wijst in een hele andere richting: hier wordt verband gelegd tussen een uiterlijk kenmerk en de stand van de geboorteplaneet. In de Middeleeuwen werden mensen niet zozeer gekarakteriseerd naar het sterrenbeeld waaronder zij geboren zijn, maar naar de invloed van de planeet die heerste op het tijdstip van hun geboorte.

De Middeleeuwers kenden zeven planeten: Maan, Mercurius, Venus, Zon, Mars, Jupiter en Saturnus. Deze werden basiseigenschappen uit de elementenleer (warm/koud/vochtig/droog) toegekend. Daarnaast kregen zij ieder één of meer sterrenbeelden toebedeeld. De heersende planeet op het tijdstip van de geboorte is dan bepalend voor de eigenschappen van de mens, en daarmee ook voor zijn uiterlijke kenmerken.

In dit schema kreeg de zon het teken Leeuw toebedeeld. De basiseigenschappen ofwel kwaliteiten van dit teken zijn warm en droog. Het lichaamsgestel, ook wel complexie genoemd, van degenen die onder dit teken worden geboren, is dus ook warm en droog. *Sidrac* stelt vervolgens dat mensen met deze complexie beschikken over hete magen.

Binnen het allesomvattende systeem van de middeleeuwse temperamentenleer geloofde men dat ieder dierenriemteken invloed uitoefende op een deel van het menselijk lichaam.³ Het sterrenbeeld Leeuw wordt in dit systeem gekoppeld aan het hart, terwijl het teken Maagd de buik beïnvloedt. Het is dus niet onmogelijk dat de invloed van het Leeuw-teken zich uitstrekt tot de maag, die de schakel tussen hart en buik vormt.

Wat verder bij dit antwoord opvalt, is dat de mate van blondheid afhankelijk is van de afstand die de geboorteplaneet heeft afgelegd in het dierenriemteken. Men is het blondst als men geboren wordt op het moment dat de geboorteplaneet het teken Leeuw bijna verlaat.

OPVATTINGEN OVER DE SPIJSVERTERING

Dat de hitte van de maag opstijgt naar het hoofd, blijkt uit de middeleeuwse opvattingen over de spijsvertering. Het genuttigde eten wordt in de maag gekookt en verwerkt tot vloeibare sappen. De hitte, die bij dit proces ontstaat, stijgt op naar het hoofd, waar ze afgevoerd kan worden door de zeven 'gaten' (de ogen, de oren, de neusgaten en de mond). Bij mensen die van zichzelf al een warm lichaamsgestel hebben is deze hitte echter zó extreem, dat zij geen uitweg vindt en de haarwortels schroeit. Deze worden dan geel, evenals het haar dat daaruit groeit.

Overigens is er nog een andere vraag in de *Sidrac*, waarin het effect van teveel hitte op het hoofd een rol speelt. De hitte kan de haren kennelijk niet alleen 'verschroeien', maar ook de wortels dusdanig verbranden dat de haargroei stopt en men dus kaal wordt.

Tot slot vormt de vraag naar blond haar een interessante aanwijzing voor het praktische nut van de *Sidrac*. In de Franse versie ontbreekt deze vraag namelijk, zodat het lijkt of de bewerker deze speciaal heeft toegevoegd voor een publiek dat vaker met verschillende haarkleuren werd geconfronteerd dan wellicht in het middeleeuwse Frankrijk het geval geweest zal zijn.

ZWANGERSCHAP (Comburg 106)

Die coninc vragnet: "Hebben de wiven cullen?"

Sydrac antwoordt: "Jasi, want hadden si gheene cullen, sone mochten si niet met kinde werden, noch haer maghedom verliesen. Maer zine sijn niet als oppenbare als des mans cullen. Want si draghense binnen den lichame, bider stede daer dat kint ghevoet wert. Ende sine zijn niet

also groet als des mans cullen. Ende een wijf es beter dan een man zonder cullen. Ende weet, da alle beesten die leven hebben cullen, elc na ziere naturen, als wel die zoe als die ye."

De koning vraagt: "Hebben vrouwen zaadballen?"

Sidrac antwoordt: "Ja, want als ze geen zaadballen hadden dan konden ze niet zwanger worden, noch hun maagdelijkheid verliezen. Maar ze zijn niet zo duidelijk zichtbaar als de zaadballen van de man. Want ze dragen ze binnen in hun lichaam, dichtbij de plaats waar het ongeboren kind wordt gevoed. En ze zijn niet zo groot als de zaadballen van de man. Maar een vrouw is beter dan een man zonder zaadballen. Zeker: alle dieren hebben zaadballen, elk naar zijn eigen aard, zowel het vrouwtje als het mannetje."

ANATOMIE

De vraag naar de voortplantingsorganen van de vrouw belicht een verschil in anatomie tussen man en vrouw. Hier wordt gesteld dat vrouwen net als mannen zaadballen hebben, alleen kunnen wij ze niet zien, omdat ze niet zoals bij de man aan de buitenkant van het lichaam zitten. Dit in onze ogen vreemde idee lijkt gekker dan het in werkelijkheid is. Het was afkomstig van Galenus en was gebaseerd op diens ontdekking van de eierstokken. Met de werking van de eierstokken, zoals wij die kennen, was hij echter nog niet bekend. Technieken om fysiologische processen, die zich binnen het lichaam afspelen te onderzoeken waren nog niet ontwikkeld. Galenus noemde de eierstokken de vrouwelijke testikels, omdat hij een analogie zag tussen de mannelijke en vrouwelijke geslachtsorganen: de vrouwelijke geslachtsdelen zijn identiek aan die van de man, maar ze zijn binnen het lichaam gebleven. De vagina is een naar binnen gekeerde penis, de eierstokken zijn de testikels (zaadballen) en de baarmoeder is het scrotum (balzak). De vrouw is dus anatomisch het spiegelbeeld van de man.

WARMTELEER

Er is nog een ander gebied waarop de vrouw het spiegelbeeld van de man is: de warmteleer. Van de vier primaire kwaliteiten (warm, koud, droog, vochtig) hebben man en vrouw geen enkele gemeen. De vrouw is een koud en vochtig wezen, terwijl de man warm en droog is. Hierbij heeft warm en droog een positieve – en koud en vochtig een negatieve connotatie: de man is beter gebouwd dan de vrouw omdat hij warmer en droger is. Dat de geslachtsdelen van de vrouw binnen haar lichaam gebleven waren, werd verklaard vanuit de warmteleer. Warmte leidt tot volledige ontwikkeling en gebrek aan warmte heeft onvolledige ontwikkeling tot gevolg. Doordat de vrouw koud van aard is, hebben haar geslachtsdelen zich niet naar buiten toe ontwikkeld. Dit zou ook verklaren waarom de vrouwelijke zaadballen kleiner zijn dan die van de man. Het gebrek aan warmte bij de vrouw leidt dus tot een bepaalde tekortkoming ten opzichte van de man.

DE KWESTIE VAN HET VROUWELIJKE ZAAD

De spiegelbeeldige gelijkennis tussen mannelijke en vrouwelijke geslachtsorganen leidde tot de conclusie dat er ook overeenkomst in functie was. De naam *zaadballen* impliceert al dat men aannam dat vrouwen zaad produceren. Dit is wat bedoeld wordt als er staat: 'als vrouwen geen zaadballen hadden konden ze niet zwanger worden'. Hiermee nam Galenus stelling in de oude controverse over de vraag of de vrouw wél of géén zaad produceert. Hippocrates (5e eeuw voor Christus) had al beweerd dat vrouwen zaad vormen. Aristoteles (4e eeuw voor Christus) was de belangrijkste tegenstander van dit idee. Volgens hem kon de vrouw door haar gebrek aan warmte géén zaad produceren: ze slaagt er niet in haar bloed om te 'koken' tot echt, krachtig sperma, zoals dat van de man. Haar bijdrage aan de foetus bestaat volgens Aristoteles uit menstruatiebloed. De menstruatie is trouwens ook een gevolg van het gebrek aan warmte bij de vrouw. Hierdoor kan zij niet al het voedsel omzetten in vloeibare sappen. Het onverteerde voedsel uit de maag wordt vervolgens afgevoerd naar de baarmoeder en daar verwerkt tot menstruatiebloed.

Galenus was de eerste die de zaadballen een functie gaf in het proces van zaadvorming. Tot dan toe werden zaadballen slechts beschouwd als verzamelplaats voor het zaad, dat elders in het lichaam werd gevormd. Over de oorsprong van het zaad bestonden verschillende theorieën, waarvan de invloedrijkste was dat zaad een residu van het bloed is. Zoals voedsel door een proces van koken wordt omgezet in vloeibare sappen, die vervolgens weer worden omgezet in onder andere bloed, zo ondergaat dit bloed in een laatste stadium van koken nogmaals een transformatie. Het wordt steeds zuiverder en witter en verandert uiteindelijk in sperma. Galenus stelde dat het laatste stadium van dit omvormingsproces plaats vindt in de zaadballen.

De twee-zaden-theorie is in allerlei varianten de hele Middeleeuwen door gangbaar gebleven. De meest gangbare variant is dat tijdens de geslachtsdaad zowel man als vrouw 'ejaculeren' en dat het embryo ontstaat uit de vermenging van dit zaad. Dit bood natuurlijk een uitstekende verklaring voor het verschijnsel dat het kind gelijkenis kan vertonen met beide ouders.

Wel is er heel lang discussie geweest over de aard van dit vrouwelijke zaad. Vrij algemeen werd aangenomen dat het mannelijke sperma veel krachtiger is en daardoor een actieve functie heeft bij de bevruchting. Doordat de vrouw kouder is, is haar zaad van mindere orde en fungeert het slechts passief als voedingbodemp voor het mannelijke sperma.

VRIENDSCHAP (Comburg 139)

Die coninc vraghet: "Sal die mensche minnen zinen vriend?"

Sydrac antwoordt: "Die mensche sal minnen zinen vriend den ghenen die vroet ende ghestadich es ende wel die lieden antieren can. Ende hevestu eenen vriend die ongeordineert es ende quaet, dien saltu castien van ziere quaetheit. Ende wille hi dies niet ontberen, so saltu scuwen sine wandelinghe want houtstu hem gheselschap, men sal di houden over al zo quaet als hem, daer du mede wandels. Ende men es niet sculdich te minne quaetheit noch den ghenen diese doet".

De koning vraagt: "Moet men zijn vriend liefhebben?"

Sidrac antwoordt: "Men moet houden van een vriend, die verstandig en trouw is en die goed omgaat met andere mensen. Maar heeft u een vriend die zondig is en verdorven, dan moet u hem op zijn slechtheid aanspreken. En als hij zich daaraan onttrekt, dan moet u de omgang met hem mijden, want als u in zijn gezelschap blijft dan zal men denken dat u net zo slecht bent als degene met wie u omgaat. Men behoort slechtheid niet lief te hebben, noch degene die deze bedrijft."

VRIENDSCHAP IN DE OUDHEID

Al in de Oudheid werd er uitgebreid gefilosofeerd over het verschijnsel 'vriendschap'. Eén van de belangrijkste theoretische geschriften daarbij was *Laelius de amicitia* van Cicero (1e eeuw voor Christus). Hij stelde onder meer dat ware vriendschap – waarbij het overigens vooral om vriendschap tussen twee mannen gaat – slechts mogelijk is tussen goede en deugd-zame mensen.

AELRED VAN RIVAULX

In de twaalfde eeuw plaatste een Engelse monnik, Aelred van Rievaulx, de ideeën van Cicero in een christelijk kader en publiceerde hierover *De spirituali amicitia* (*Over geestelijke vriendschap*).

De manier waarop Aelred de christelijke God toevoegt aan het vriendschapsconcept blijkt al in het begin van de tekst, die is opgesteld als een gesprek tussen Aelred en diverse gesprekspartners. Ivo, één van deze gesprekspartners, merkt op dat het werk van Cicero scherpzinnig is, maar: '(...)zonder het zout van de hemelse wetenschap en de specerij van die zo

zoete Naam, verliest het voor mij alle smaak en helderheid (...)' . Aelred zegt dat twee vrienden slechts tot echte, geestelijke vriendschap kunnen komen in de Geest van Christus, die de liefde tussen de vrienden ingeeft. Ware vriendschap leidt tot de liefde voor Christus, en uiteindelijk zal de vriendschap uitgebreid kunnen worden tot iedereen: '(...) en in iedereen zullen we dan God bereiken wanneer God alles in allen zal zijn' (vgl. I Kor. 15, 54-55 en 28).

De aardse liefde is slechts een onvolkomen afspiegeling van de liefde van God tot de mens, die zich vertaalde in de opoffering van Gods Zoon voor de redding van de mensheid. Het lijden van Christus symboliseert hiermee de onmetelijke liefde van God tot de mens.

Tot slot kan ware vriendschap niet beëindigd worden. Aelred haalt daarbij de kerkvader Hiëronymus aan, die gesteld had dat een vriendschap die kan eindigen, nimmer écht is geweest.

Ook kan échte vriendschap volgens Aelred slechts bestaan tussen goede en deugdzame mensen. Hij stelt dat men wel vijanden en verdorven lieden moet liefhebben, maar dat er tussen enerzijds een goed mens en anderzijds een ondeugdzaam persoon onmogelijk eensgezindheid, de basis voor vriendschap, kan bestaan. Wellustelingen, gierigaards, eerzuchtigen en booswichten worden in ieder geval al uitgesloten van iedere mogelijke vriendschap. Aelred noemt verder een aantal ondeugden die de vriendschap in gevaar kunnen brengen: drift, onstandvastigheid, achterdocht, babbelziekte. Met degenen die zich door deze neigingen laten meeslepen, moet de vriendschap geleidelijk ontbonden worden, met een echte vriend kan men immers nooit direct breken. Alleen als de vriend de hele gemeenschap in het verderf stort, is het gerechtvaardigd de vriendschap direct te verbreken.

Om te voorkomen dat vriendschap wordt aangegaan met iemand die dit niet waardig is, stelt Aelred het volgende traject voor: allereerst kies je een vriend, vervolgens stel je hem op de proef en pas daarna kun je hem aanvaarden en als vriend met hem omgaan. Hierbij gaat hij terug op Cicero, die ook al stelde dat het van groot belang is een mogelijke vriend eerst te beoordelen en pas daarna genegenheid te schenken.

MIDDELEEUWSE LEKENETHIEK

In diverse middeleeuwse didactische lectuur wordt gewaarschuwd voor de gevaren van slecht gezelschap. De *Dietsche doctrinale*, een moraliserend gedicht uit de 14^e eeuw, wijdt er een heel hoofdstuk aan: 'Hoe hem die mensche hoeden sal van allen quader liede gheselscape'. Hierin valt onder meer te lezen dat wie met slecht gezelschap omgaat, zelf ook voor slecht wordt aangezien. Dit heeft tot gevolg dat men hiermee zijn zielenheil in gevaar brengt. Dankzij vriendschap met een goed en deugdzaam mens wordt de ziel tot perfectie gebracht, maar vriendschap met een slecht en zondig mens brengt het gevaar met zich mee dat zij meege-sleept wordt in het verderf.

VRIENDSCHAP IN DE *SIDRAC*

Het antwoord in de *Sidrac* bevat verschillende aspecten van de middeleeuwse geleerde theorie in een notendop. Alleen mensen die verstandig en trouw zijn, en anderen goed behandelen, zijn een vriendschap waardig. Het is dus van belang éérst te oordelen en een ander niet al te lichtvaardig zijn vriendschap te schenken. Dat is de gedachte die we ook vinden in de *Dietsche Doctrinale*.

Gedraagt de vriend zich verkeerd, dan is het niet wenselijk de vriendschap direct te beëindigen: ware vriendschap geldt immers voor altijd. Men is verplicht zijn vriend aan te spreken op diens gedrag. Maar als deze vriend weigert hier gehoor aan te geven en blijft volharden in zijn slechte gedrag, dan geeft de *Sidrac* het enige praktische advies dat nog mogelijk is: mijdt deze persoon. Hoewel *Sidrac* dit niet letterlijk stelt, is het aannemelijk dat de vriendschap hierdoor geleidelijk zal bekoelen en uiteindelijk zelfs beëindigd zal worden. En dit is in het belang van het eigen zielenheil: door vriendschap met een slecht mens brengt men immers zijn eigen ziel in gevaar.

Die coninc vragnet: "Welc es beter: so die arme, so die rike?"

Sydrac antwoordt: "Gheestelike te sprekene so es hi best die Gode meest mint.

Die rike sorghen meer dan de arme. Want so si meer hebben vanden weereliken goede, so si meer begheeren ende sijn⁴ onversadelike met groeter sorghen. Ende heves du goet, du doghes also vele als dijn goet; ende hevestu eenen penninc, du bests eens pennincs weert. Ende als die warachtighe prophete comen sal in eertrike, die Gods sone, so sal hi spreken met zinen ghebenediden monde ende segghen: "Also vele alstu heves, also vele bestu weert." Maer hine sal dit niet segghen omden lichame, maer omme die ziele. Want also vele als die ziele sal hebben ghedaen goets in deze weerelt, also vele wert so weert in dander weerelt tontfane.

Ende so segghen wi: die rijcst es van goeden ghewerken in dit ertrike die es rike ende niet die rike es van ertschen goede. Want eertsche have dat es ziele verlies. Ende hi es die beste die meest dogheden doet in dese weerelt."

De koning vraagt: "Wie is beter: de arme of de rijke?"

Sidrac antwoordt: "Geestelijk gesproken is degene die God het meest bemint de beste.

De rijken hebben meer te vrezen dan de armen. Want hoe meer wereldlijke bezittingen ze hebben, des te meer begeren ze en ze zijn onverzadigbaar met grote vrees. Heeft u bezit, dan bent u evenveel waard als uw bezit; en heeft u één penning, dan bent u één penning waard. En als de ware profeet, Gods zoon, op aarde zal komen, dan zal hij met zijn gezegende mond zeggen: "Zoveel als u hebt, zoveel bent u waard." Maar dit zal hij niet zeggen over het lichaam, maar over de ziel. Want zoveel goeds als de ziel in deze wereld zal hebben gedaan, exact zoveel zal ze waard zijn om in de andere wereld te ontvangen.

En dus zeggen we: rijk is hij die het rijkst is aan goede werken op aarde en niet hij die rijk is aan aardse bezittingen. Want aardse bezit is verderf voor de ziel. Degene die de meeste weldaden doet in deze wereld is de beste."

ZIELENHEIL

Armoede en rijkdom worden hier in een christelijk kader geplaatst: dat van het hiernamaals en de redding van de ziel. Volgens de middeleeuwer was aardse rijkdom slecht voor de ziel. Het wordt hier kernachtig als een spreekwoord gezegd: 'eertsche have dat es ziele verlies'. Elders in de *Sidrac* wordt een ander spreekwoord gebruikt met ongeveer dezelfde strekking: 'rijkdom in deze wereld is armoede in de andere wereld'. Dat aardse rijkdom de zaligheid van de ziel in de weg staat, is voor ons moeilijk in te voelen. Rijkdom op zich is immers in zedelijk opzicht neutraal: er bestaan goede en slechte mensen onder de rijken. Pas hun manier van leven maakt hen in geestelijk opzicht tot goede of slechte mensen.

Waarom lag dit voor de middeleeuwer anders? Allereerst ervoer hij heel sterk dat rijkdom de ziel blootstelde aan vele gevaren, waarvan de twee belangrijkste hoogmoed en hebzucht zijn. Want wie eenmaal het genot van rijkdom had geproefd, kwam in de verleiding steeds meer te willen hebben: 'Hoe meer wereldlijke bezittingen ze hebben, des te meer ze begeren en ze zijn onverzadigbaar (...)'. En zijn rijkdom bracht iemand er gemakkelijk toe te denken dat hij een beter mens was dan de ander. Elders in de *Sidrac* staat het zeer kort en duidelijk: 'Want bij het toenemen van de rijkdom heerst soms grote hoogmoed en ook grote gierigheid'.

HOOFDZONDEN

Wat was er nu zo gevaarlijk aan hoogmoed en hebzucht? Voor de middeleeuwer was dit geen vraag: beide waren immers hoofdzonden. En wie zich schuldig maakte aan deze zonden en daarvoor tijdens zijn leven geen berouw had getoond en boete had gedaan, was zeker van een plaatsje in de hel. Daarom moest de rijke gewaarschuwd worden, want niemand weet wanneer zijn einde zal komen.

Wat er gebeurt met hebzuchtigen die niet tijdig tot inkeer komen, wordt geïllustreerd in Dantes *Goddelijke Komēdie*. In de hel moeten de gierigaards als straf zware stenen voortwentelen, waarbij ze voortdurend op de verkwisters botsen. Zo wordt verbeeld dat hebzucht het

inzicht verduistert. In het vagevuur zijn ze met hun lichaam gekluisterd aan de grond, zoals tijdens hun leven hun ziel vastgekleefd was aan de aardse rijkdom. Wie rijk was stelde zijn ziel dus bloot aan de gevaren van hebzucht en hoogmoed, twee hoofdzonden die haar in de hel zouden brengen.

DE PLICHT TOT DELEN

Bovendien maakt hebzucht het moeilijker voor de rijke om zijn morele plicht als christen na te komen. In de christelijke visie op bezit is de mens slechts de gebruiker van aardse goederen. Alles wat hij bezit, heeft hij van God in bruikleen gekregen. Op de mens rust de verplichting om deze aardse goederen, door God ter wille van iedereen geschapen, zo goed mogelijk te beheren. Hij mag slechts datgene nemen wat hij voor zijn levensonderhoud nodig heeft en de rest moet hij delen met anderen die niets hebben. Deze plicht tot delen blijkt ook uit het voorbeeld van Christus. Zijn liefde tot de medemens dienen we na te volgen.

De *Sidrac* gaat op verschillende plaatsen in op de plicht van de rijke om de arme te helpen: 'God heeft de rijken bezittingen gegeven om van te leven en om te delen met de armen'. Aards bezit en rijkdom op zich konden niet slecht zijn, omdat ze een geschenk van God waren. Maar de rijke was slecht wanneer hij deze rijkdom voor zichzelf hield en hem niet gebruikte zoals God het had bedoeld. In de meest letterlijke betekenis betekent dit dat er geen rijken kunnen zijn. Want wie zijn naaste lief heeft als zichzelf, bezit ook niet meer dan zijn naaste.

DE SMALLE WEG TOT ZALIGHEID

De centrale vraag (hoe kan de rijke zalig worden?) lijkt hiermee beantwoord. Pas als hij zijn bezit gebruikt om de arme te verzorgen, zal hij rechtvaardig zijn. Dan zal hij naast de arme staan en werkelijk barmhartig zijn. Dit was de enige hoop voor de rijke om een hemels loon te verwerven. Deze weg wordt in de vraag ook aangegeven: 'Rijk is hij die het rijkst is aan goede werken op aarde' en 'Degene die de meeste weldaden doet in deze wereld is de beste'.⁵ Elders in de *Sidrac* staat het explicieter: 'Men moet de armen die het nodig hebben, altijd helpen, ongeacht wie ze zijn. Want God heeft de rijken bezittingen gegeven om van te leven en om te delen met de armen die ze niet hebben.' En de mens moet leven naar Gods bedoelingen.

Hoe diep deze gedachte verankerd is in de middeleeuwse denkwereld blijkt ook uit een groot aantal spreekwoorden met deze strekking. Om er een te noemen: 'Dat ik gaf es mi gebleven, dat ic behielt heft mi begeben' (Wat ik gaf heb ik behouden, wat ik behield heb ik verloren).

Hoe konden deze goede werken de rijke naar de hemel helpen? Hierin heeft de arme een bemiddelende rol: zijn gebeden zijn een hulpmiddel voor de rijke. Ook is het van belang dat de arme de gift van de rijke niet kan vergoeden met aardse goederen; deze giften worden daarom in de hemel beloond.

CONCLUSIE

De antwoorden op de voorgaande vier vragen waren misschien niet zo vreemd en verrassend voor wie bekend is met het middeleeuwse gedachtegoed. Aan elk antwoord ligt het toenmalige mensbeeld, wereldbeeld of de christelijke ethiek ten grondslag. Dit maakt ook dat er dwarsverbanden tussen de vragen te trekken zijn. In feite voegt iedere vraag details toe en maakt ze het beeld completer.

De eerste twee vragen die hier zijn besproken, belichten een belangrijk facet van het mensbeeld, namelijk de warmteleer. Blond haar wordt in verband gebracht met de kwaliteit warm: een teveel aan warmte zorgt ervoor dat de haarwortels verschroeien zodat iemand blond wordt. Waar de tegengestelde kwaliteit (koud) toe kan leiden, wordt geïllustreerd door de vraag over de geslachtsdelen van de vrouw. Door een tekort aan warmte komen ze niet volledig tot ontwikkeling: haar zaadballen zijn hierdoor kleiner en binnen het lichaam gebleven.

De laatste twee vragen laten de centrale plaats van het christelijk geloof binnen de middeleeuwse ethiek zien. Het leven op aarde moet geleefd worden volgens Gods bedoelingen met

de mens en is vooral gericht op het eeuwige leven in het hiernamaals. In deze opvatting staat de ziel van de mens centraal: tijdens het leven op aarde moet de mens zorg dragen voor zijn eigen zielenheil en dat van zijn medemens. Alleen door vriendschap met goede en deugdzaam mensen kan men zijn ziel tot perfectie brengen. Slechte en zondige vrienden dient men te vermanen om hun ziel weer op het goede pad terug te brengen. Indien deze vermaningen geen effect hebben, moet men zijn eigen ziel niet langer in gevaar brengen en de vriendschap beëindigen. Ook door gehechtheid aan aards bezit brengt men zijn ziel in gevaar. Alleen door zijn bezit te delen met de arme zal de rijke zijn ziel kunnen redden.

De *Sidrac* biedt als het ware de hele middeleeuwse ideeënwereld in een notendop aan. Doordat de vragen en antwoorden in het algemeen kort zijn, worden allerlei facetten even aangestipt. Diepgaande uitleg en uitvoerige verklaring ontbreken. Dit wekt de nieuwsgierigheid van de lezer en doet een beroep op hem om zelf op ontdekking te gaan. Misschien kan een bloemlezing uit dit werk een stimulerend lesboek voor de middelbare school opleveren. Voor studenten is het in elk geval inspirerend gebleken.

Bineke Glas en Sacha Voogd

Studierichting Nederlandse Taal en Cultuur
Specialisatie Middelnederlandse letterkunde

LITERATUUR

- Herman Brinkman en Jannie Schenkel (ed.), *Het Comburgse handschrift. Hs. Stuttgart, Württembergische Landesbibliothek, Cold. Poet. et phil. 2° 22*. Hilversum, 1997. Band 1, p. 618-783.
- Marcus Tullius Cicero, *Laelius of over de vriendschap. Gevolgd door de briefwisseling tussen Cicero en Matius (ad fam. XI27-28)*. Ingeleid en vertaald door J. Gijzel. Leuven/Amersfoort, 1985.
- Dietsche Doctrinale*. Geraadpleegd via CD-ROM Middelnederlands.
- Grote Winkler Prins Encyclopedie. 9^e, geheel herziene druk. Amsterdam/Antwerpen, 1990.
- Erwin Huizenga, *Een nuttelijke practijke van chirurgien: geneeskunde en astrologie in het Middelnederlandse handschrift Wenen, Österreichische Nationalbibliothek, 2818*. Hilversum, 1997.
- Reginald Hyatte, *The arts of Friendship. The Idealization of Friendship in Medieval and Early Renaissance Literature*. Leiden/New York/Keulen, 1994.
- Danielle Jacquart en Claude A. Thomasset, *Sexuality and Medicine in the Middle Ages*. Vertaling: M. Adamson. Cambridge, 1988.
- Ria Jansen-Sieben, 'De vrouw in de medische literatuur'. In: R.E.V. Stuip en C. Vellekoop (red.), *Middeleeuwers over vrouwen*. Utrecht, 1985. Deel 2, p. 160-178.
- Ria Jansen-Sieben, *Repertorium van de Middelnederlandse artes-literatuur*. Utrecht, 1989.
- Ria Jansen-Sieben, 'Het menselijk lichaam in de geneeskunde'. In: M. Stoffers (red.), *De Middeleeuwse ideeënwereld 1000-1300*. Hilversum/Heerlen, 1994, p. 233-266.
- Orlanda S.H. Lie, 'Seksualiteit en de middeleeuwse leek. Over de seksuele ethiek in het *Boec van Sidrac* en haar cultuurhistorische context'. In: J. Reynaert e.a., *Wat is wijsheid? Lekenethiek in de Middelnederlandse letterkunde*. Amsterdam, 1994, p. 116-131.
- Aelred van Rievaulx, *De geestelijke vriendschap*. Bonheiden, 1979.
- Jacob Verdam, *Rapiarys een boec van goeden poencten (een verzameling van 365 Middelnederlandse spreekwoorden)*. 's Gravenhage, 1929.

NOTEN

¹ Voor deze kritische editie van de tekst is gebruik gemaakt van de diplomatische editie van Brinkman en Schenkel. Er is zo weinig mogelijk in de spelling ingegrepen, alleen het gebruik van de letters *u* / *v* en *i* / *j* is aangepast aan de hedendaagse conventies. Het gebruik van *y* is ongewijzigd overgenomen,

met uitzondering van de *y* in de naam Sydrac, die standaard als Sidrac wordt weergegeven. Wel is er moderne interpunctie aangebracht, waarbij ook het gebruik van hoofdletters is aangepast.

² Bij de vertaling is getracht om de betekenis van de tekst zo goed mogelijk weer te geven in vlotlopende zinnen in modern Nederlands.

³ De middeleeuwse temperamentenleer is gebaseerd op het systeem van de Romeinse arts Galenus (131-201). De kwaliteiten van de vier elementen (aarde, water, lucht en vuur), t.w. warm, droog, koud en nat hebben hun combinaties in de lichaamssappen en dit resulteerde in vier verschillende temperamenten. Dit systeem werd uitgebreid tot een complex netwerk, waarvan ook geslachten, sterrenbeelden, planeten, kleuren, smaken, tijdstippen, leeftijden, jaargetijden en zelfs windrichtingen deel uitmaakten.

⁴ ‘sijn’ ontbreekt in het handschrift.

⁵ De termen *goede werken* en *weldaden* lijken te verwijzen naar de zeven werken van barmhartigheid. En deze zijn weer ontleend aan de bijbel en wel aan de beschrijving van het Laatste Oordeel in Mt.25:35-40: hongerigen spijzen, dorstigen laven, vreemdelingen herbergen, naakten kleden, zieken bezoeken, en gevangenen troosten. Tot in de 12^e eeuw kende men slechts deze zes werken van lichamelijke barmhartigheid. In de 13^e eeuw werden het er zeven door toevoeging van het begraven van de doden, ontleend aan het boek Tobias (1:20). Naast deze werken van lichamelijke barmhartigheid worden ook nog zeven werken van geestelijke barmhartigheid onderscheiden.

RECENT VERSCHENEN LITERATUUR EN RECENSIES

S. Barney (ed. en vert.), *Isidore of Seville's Etymologies*. Cambridge, [ter perse; verschijnt 2005].

Volledige, nieuwe vertaling van dit belangrijkste vroegmiddeleeuwse werk voor de transmissie van de zeven *artes liberales*.

K.H. Bartels, ‘Exotica et Transmarina: Arzneidrogen-Handel und Apotheke im Mittelalter und früher Neuzeit’. In: C. Friedrich en S. Bernschneider-Reif (ed.), m.m.v. D. Schierhorn, *Rosarium Litterarum. Beiträge zur Pharmazie- und Wissenschaftsgeschichte. Festschrift für Peter Dilg zum 65. Geburtstag*. Eschborn, 2003, p. 33-48.

A. Bergmann, “‘Sextarius apud arabes’ quid? Beitrag zur lateinischen Lexikographie der mittelalterlichen Heilkunde’. In: C. Friedrich en S. Bernschneider-Reif (ed.), m.m.v. D. Schierhorn, *Rosarium Litterarum. Beiträge zur Pharmazie- und Wissenschaftsgeschichte. Festschrift für Peter Dilg zum 65. Geburtstag*. Eschborn, 2003, p. 49-66.

D. Birkholz, *The King's Two Maps. Cartography and Culture in Thirteenth-Century England*. Londen, 2003. Studies in Medieval History and Culture: Outstanding Dissertations.

Uit de begeleidende tekst van de aanbiedingsbrochure: ‘(...) this book traces the map's early development into an emblem of the state, and charts the social and cultural implications of this phenomenon. Instead of presenting a sequence of medieval mapping metaphors, Daniel Birkholz offers an account of the ways in which medieval cartographic discourse *itself* produces its artefacts, and so produces cultural meaning. This book chronicles the specific technologies, material and epistemological, by which the map – a peculiar artefact, part image and part treatise – shows itself capable of accessing, organizing and reorienting a tremendous range of information.’

R. Bork (ed.), *De Re Metallica. On Metals and Their Uses in the Middle Ages*. Aldershot, [verschijnt 2005]. Studies in the History of Medieval Technology, Science and Art.

Bundel van 23 artikelen.

S. Bogaart, *Geleerde kennis in de volkstaal. ‘Van den proprieteyten der dinghen’ (Haarlem 1485) in cultuurhistorisch perspectief*. Hilversum, 2004 [ter perse]. Artesliteratuur in de Nederlanden 4.

Uit de najaarscatalogus van Verloren: ‘Rond het midden van de dertiende eeuw voltooide Bartholomaeus Anglicus zijn *De proprietatibus rerum*, een encyclopedie waarin de hele schepping de revue passeert. Deze encyclopedie was zeer in trek. Niet alleen zijn er veel handschriften en vroege drukken van bewaard gebleven, maar er verschenen ook vele vertalingen. In 1485 bracht de Haarlemse drukker Jacob Bellaert een Middel nederlandse vertaling op de markt onder de titel *Van den proprieteyten der dinghen*. In *Geleerde kennis in de volkstaal* schetst Saskia Bogaart de cultuurhistorische context van deze encyclopedie. Daarnaast beschrijft zij hoe de vertaler te werk is gegaan en vergelijkt zijn aanpak met die van Jacob van Maerlant in *Der naturen bloeme* en John Trevisa in *On the properties of things*. Deze praktijkgevallen bieden een goed inzicht in de wijze waarop in de Middeleeuwen oorspronkelijk Latijnse kennis in de volkstaal werd omgezet en weergegeven.’

W.L. Braekman, ‘Maijcken Jacquets’ verzameling medische recepten (16de E.)’. In: *Verslagen en Mededelingen van de Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* (2003), nr. 3, p. 391-433.

Editie van liefst 123 medische recepten in het nog onbekende arteshandschrift Brussel, Oud fonds van het Archief van de Stad Brussel, 829 (2), daterend uit 1582. Met uitvoerig glossarium.

W.L. Braekman, ‘Een vrouw zo mooi als een paard: kenmerken van een goed paard en van een “schoone vrouw”’. In: *Jaarboek van de Koninklijke Soevereine Hoofdkamer van Rhetorica “De Fonteyne” te Gent*, 53-54 (2003-2004), tweede reeks nr. 45-46, p. 137-170.

Met de bijzondere tekst *De properheden vanden perden* in handschrift Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 837-845 uit 1433 als uitgangspunt, wordt de gelegenheid benut om te komen tot, aldus de inleiding, ‘een verkenning van een aspect van de cultuurgeschiedenis dat ons, na allerlei omwegen, ten slotte zal brengen bij de eeuwenoude strijd tussen de seksen en de vraag naar de plaats van de vrouw in de hiërarchie van de schepping’.

S. Bunsman-Hopf, *Zur Sprache in Kochbüchern des späten Mittelalters und der frühen Neuzeit – ein fachkundliches Wörterbuch*. Würzburg, 2003. Würzburger medizinhistorische Forschungen 80.

Biedt in meer dan 2400 lemmata schat aan informatie met betrekking tot terminologie, herkomst daarvan, en bronnenontsluiting van laatmiddeleeuwse Duitse kookboeken.

C. Crone, A. Rappert en G. Keil, ‘Arzneiöle als formbestimmendes Element in der chirurgischen Fachliteratur des Spätmittelalters’. In: C. Friedrich en S. Bernschneider-Reif (ed.), m.m.v. D. Schierhorn, *Rosarium Litterarum. Beiträge zur Pharmazie- und Wissenschaftsgeschichte. Festschrift für Peter Dilg zum 65. Geburtstag*. Eschborn, 2003, p. 67-104.

Over een belangrijk onderdeel van de laatmiddeleeuwse chirurgische praktijk, gebaseerd op Duitse bronnen. Met in bijlagen edities van vier teksten over medicinale oliën.

S.M.I. Damstra-Wijmenga, ‘Betekenis van Mondino de Luzzi voor het anatomisch onderwijs. Aanvang van het anatomisch onderzoek bij de mens’. In: *Geschiedenis der Geneeskunde* 10 (2004), p 4-13.

R. French, *Medicine Before Science. The Business of Medicine from the Middle Ages to the Enlightenment*. Cambridge, 2003.

G. Freudenthal, *Science in the Medieval Hebrew and Arabic Traditions*. Aldershot, 2004. Variorum Collected Studies Series 803.

K. Goudriaan, J. van Moolenbroek en A. Tervoort (ed.), *Education and Learning in the Netherlands, 1400-1600. Essays in Honour of Hilde de Ridder-Symoens*. Leiden [etc.], 2004. Brill’s Studies in Intellectual History 123.

A.A. Guardo (ed.), *Los pronosticos medicos en la medicina medieval: el Tractatus de crisi et de diebus creticis de Bernardo de Gordonio*. Malaga, 2003.

Editie van belangrijke tekst van de arts Bernard de Gordon. Uit de recensie van J. Dangler in The Medieval Review: 'Alonso Guardo demonstrates that Bernard of Gordon's De crisi is fundamental to understanding medieval medical practice, and that it demands future scholarly attention. Gordon's work illustrates the complex ways in which disease, prognosis, and the body were formulated in the medieval period. His attention to the various factors associated with prognosis, that is, fevers, the non-naturals (forces that affected the body and caused corporeal imbalance, such as customs, habits, and geographical placement), paroxysms, symptoms, and critical days shows the breadth of medieval medicine's scope, and the range of knowledge that a late medieval physician was expected to possess.

- S. Hackethal, 'Der Beitrag bildender Künstler zur Entwicklung der Zoologie im ausgehenden 16. Jahrhundert'. In: M. Folkerts, S. Kirschner en A. Kühne (ed.), *Pratum floridum. Festschrift für Brigitte Hoppe*. Augsburg, 2002, p. 97-106. Algorismus. Studien zur Geschichte der Mathematik und der Naturwissenschaften herausgegeben von Menso Folkerts 38. Münchner Universitätschriften.
- J. Haines en R. Rosenfeld (ed.), *Music and Medieval Manuscripts. Paleography and Performance*. Aldershot, 2004.
- H.L. Houtzager, 'De oudste geschiedenis van het Heilige-Geestgasthuis te Deventer'. In: *Geschiedenis der Geneeskunde* 10 (2004), p. 33-37.
Interessant artikel over de ontwikkeling van een laatmiddeleeuws gasthuis tot zieken- en verpleeghuis.
- E. Huizenga, *Bitterzoete Balsem. Geneeskunde, chirurgie en farmacie in de late Middeleeuwen*. Hilversum, 2004.
Zie *W-mail* 5 (2004), nr. 1, p. 6, en zie ook elders in deze *W-mail*.
- E. Huizenga (ed.), *Het Weense arteshandschrift. Hs. Wenen, Österreichische Nationalbibliothek, 2818*. Hilversum, 2004. Middeleeuwse Verzamelhandschriften uit de Nederlanden 9.
Zie *W-mail* 5 (2004), nr. 1, p. 6, en zie ook elders in deze *W-mail*.
- O.S.H. Lie en J. Reynaert (red.), *Artes in context. Opstellen over het handschriftelijke milieu van Middelnederlandse artesteksten*. Hilversum, 2004. Artesliteratuur in de Nederlanden 3.
Voor een inhoudsopgave, zie *W-mail* 5 (2004), nr. 1, p. 5.
- M.P. Kucher, *The Medieval Roots of the Modern Networked City. The Water Supply System of Sienna*. Londen, 2004. Studies in Medieval History and Culture.
Veel aandacht voor middeleeuwse technologie en ambachten in relatie tot het leven in de stad.
- P. Kunitzsch, *Stars and Numbers. Astronomy and Mathematics in the Medieval Arab and Western Worlds*. Aldershot, 2004. Variorum Collected Studies Series 791.
- R. Leng, *Ars Belli. Deutsche taktische und kriegstechnische Bilderhandschriften und Traktate im 15. und 16. Jahrhundert*. 2 Dln. Dl. 1: *Entstehung und Entwicklung*. Dl. 2: *Beschreibung der Handschriften*. Wiesbaden, 2002. Imagines medii aevi 12.
- S.J. Linden (ed.), *The Alchemy Reader. From Hermes Trismegistus to Isaac Newton*. Cambridge, 2003.
Verzameling van primaire bronnen op het gebied van de alchemie, met aandacht voor het interdisciplinaire karakter van de alchemistische denkwijze, de relatie met de geneeskunde, filosofische en religieuze aspecten, en de visualisering van de alchemie.
- M. van de Loo, E. van Assche en R. van Hee, 'Pijn door de eeuwen heen. Algemeen overzicht en pijn bij kinderen'. In: *Geschiedenis der Geneeskunde* 10 (2004), p. 48-60.

- I. Maclean, *Logic, Signs and Nature in the Renaissance. The Case of Learned Medicine*. Cambridge, 2002. Ideas in Context 62.
- R. Mercier, *Studies on the Transmission of Medieval Mathematical Astronomy*. Aldershot, 2004. Variorum Collected Studies Series 787.
- A. Montford, *Health, Sickness, Medicine and the Friars in the Thirteenth and Fourteenth Centuries*. Aldershot, 2004. The History of Medicine in Context.
 Uit de begeleidende tekst van de aanbiedingsbrochure: 'This book explores the attitudes and responses of the mendicant orders to illness, their contribution to medical history and the influence of health and sickness in the orders' decision-making processes. The extent of their participation in treatments, their relationship with physicians or their own involvement in medical practice, and the problems which occurred as a result of these matters are also examined.'
- M.G. Morony (ed.), *Manufacturing and Labour*. Aldershot, 2003. The Formation of the Classical Islamic World 12.
 Over wat de 'artes mechanicae' in de Arabische Middeleeuwen zou kunnen worden genoemd.
- I. Müller en M. Martin, 'Ein neuer Überlieferungszeuge von Johann Hartliebs Kräuterbuch: Die Handschrift "Ms. 46" der Fürstlich Salm-Salmschen Bibliothek der Wasserburg Anholt'. In: C. Friedrich en S. Bernschneider-Reif (ed.), m.m.v. D. Schierhorn, *Rosarium Litterarum. Beiträge zur Pharmazie- und Wissenschaftsgeschichte. Festschrift für Peter Dilg zum 65. Geburtstag*. Eschborn, 2003, p. 203-218.
- H.M. Nobis en B. Fritscher, 'Mittelalterlich-scholastische Wurzeln der Mineralogie Georgius Agricolae. Ein Beitrag zur Geistesgeschichte der Geowissenschaften der frühen Neuzeit'. In: M. Folkerts, S. Kirschner en A. Kühne (ed.), *Pratum floridum. Festschrift für Brigitte Hoppe*. Augsburg, 2002, p. 325-358. Algorismus. Studien zur Geschichte der Mathematik und der Naturwissenschaften herausgegeben von Menso Folkerts 38. Münchner Universitätschriften.
- D. Schelletter, A. Rappert en G. Keil, 'Aphorismen zur Arzneiform "Salbe" unter besonderer Berücksichtigung chirurgischer Fachprosa des deutschen Mittelalters'. In: M. Folkerts, S. Kirschner en A. Kühne (ed.), *Pratum floridum. Festschrift für Brigitte Hoppe*. Augsburg, 2002, p. 369-403. Algorismus. Studien zur Geschichte der Mathematik und der Naturwissenschaften herausgegeben von Menso Folkerts 38. Münchner Universitätschriften.
 Betreft in beschouwing ook Middelnederlandse bronnen; met zeer uitvoerige literatuurlijst. Te beschouwen als complementair bij Crone/Rappert/Keil 2003 (zie hierboven).
- S. Shahar, *Growing Old in the Middle Ages. 'Winter Clothes Us in Shadow and Pain'*. Londen, 2004.
- W.A. Wallace, *Domingo de Soto and the Early Galileo. Essays on Intellectual History*. Aldershot, 2004. Variorum Collected Studies Series 783.
- M. Weichenhan, *Ergo perit coelum... Die Supernova des Jahres 1572 und die Überwindung der aristotelischen Kosmologie*. Stuttgart, 2004.
 Belangrijke monografie over de overgang in de zestiende eeuw van de Aristotelische kosmologie naar een hemelbeeld waarin de aarde niet meer centraal staat. Begeleidende tekst uit de folder: 'In der traditionellen Kosmologie galt seit Aristoteles der Himmel als unveränderlich. Die Erscheinung eines neuen Sterns 1572 und der Kometen nach 1577 erschütterten diese Gewißheit. Auf Grund präziser Beobachtungen und Berechnungen gelang der Nachweis, daß die Region oberhalb des Mondes im Gegensatz zur Kosmologie des Aristoteles veränderlich ist. Das letzte Drittel des 16. Jahrhunderts erweist sich demnach astronomiegeschichtlich nicht allein

von der allmählichen Rezeption des heliostatischen Weltsystems geprägt, sondern stärker noch von den Interpretationen "neuer" Erscheinungen am Himmel. Der Band zeichnet die Geschichte der Auffassungen von der Unveränderlichkeit des Himmels seit Aristoteles nach, diskutiert einzelne traditionelle Alternativen und zeigt, in welchen unterschiedlichen Kontexten die neuen Objekte des Himmels interpretiert wurden. Indem neben astronomischen und philosophischen Konzeptionen auch astrologische und theologische Vorstellungen thematisiert werden, entsteht ein Bild der Genese neuzeitlicher wissenschaftlicher Kosmologie, das deren Facettenreichtum zur Geltung bringt.'

J.M. van Winter, 'Festive Meals in the late Middle Ages. An Essay on Dining as a Means of Communication'. In: *Food & History* 1 (2003), nr. 1, p. 95-102.

J.M. van Winter, 'Green Salads. An Innovation in the Diet of the Renaissance Period'. In: P. Lysaght en C. Burckhardt-Seebass (ed.), *Changing Tastes. Food Culture and the Processes of Industrialization. Proceedings of the 14th Conference of the International Commission for Ethnological Food Research, Basel and Vevey, Switzerland, 30 September - 6 October 2002. Basel, 2004, p. 182-190. Schweizerische Gesellschaft für Volkskunde in association with The Department of Irish Folklore, University College Dublin.*

J.M. van Winter, 'Visrecepten in laat-middeleeuwse en vroeg-moderne kookboeken'. In: L.M. Helmus (red.), *Vis. Stillevenen van Hollandse en Vlaamse meesters 1550-1700*. Utrecht, 2004, p. 139-153. (Ook verschenen als: J.M. van Winter, 'Fish Recipes in Late-Medieval and Early-Modern Cookbooks'. In: L.M. Helmus (red.), *Fish. Still Lifes by Dutch and Flemish Masters 1550-1700*. Utrecht, 2004, p. 139-153.)

B.C. Withers en J. Wilcox (ed.), *Naked Before God. Uncovering the Body in Anglo-Saxon England. Morgantown, 2003. Medieval European Studies 3.*

M.T. Zenner (ed.), *Villard's Legacy. Studies in Medieval Technology, Science and Art in Memory of Jean Gimpel*. Aldershot, 2004. *Studies in the History of Medieval Technology, Science and Art.*

Veelzijdige huldebundel over o.a. de architectuur van Villard de Honnecourt, geometrie, kathedraalbouw en naamsvermeldingen van bouwmeesters in steen, middeleeuwse paardenharnassen, astronomie en tijdsbegrip.

Erwin Huizenga

CONFERENTIE EN COLLOQUIUM LEIDEN

CONFERENTIE: 'HIPPOCRATES TERUG NAAR OEGSTGEEST'

UNIVERSITEIT LEIDEN – 10 DECEMBER 2004

Tijdens een eendaagse conferentie, 'The Hippocratic Tradition Reconsidered' op kasteel Oud Poelgeest te Oegstgeest, vrijdag 10 december 2004, zal de ontwikkeling van de Hippocratische traditie centraal staan. Daarmee keert 'Hippocrates' terug naar Oegstgeest, want het kasteel, nu conferentieoord, was ooit het woonhuis van de Hollandse Hippocrates, de Leidse hoogleraar geneeskunde Herman Boerhaave.

Op de conferentie, 'The Anglo-Dutch Wellcome Symposium on Ancient Medicine', zal het spoor terug worden gevolgd van de tijd van Boerhaave, de achttiende eeuw, toen de Hippocratische geneeskunde nog actueel was, via Renaissance, West-Europese en Arabische Middeleeuwen, naar de Romeinse tijd, en uiteindelijk de Griekse Oudheid zelf. De speurtocht

gaat echter nog verder terug: welke rol speelden de Babylonische en de Egyptische geneeskunde bij het ontstaan van de Hippocratische traditie?

Voor details zie <http://www.gltc.leidenuniv.nl/> of vraag na bij Manfred Horstmanshoff, Oude Geschiedenis, h.f.j.horstmanshoff@let.leidenuniv.nl

XIIth COLLOQUIUM HIPPOCRATICUM: 'MEDICAL EDUCATION'

UNIVERSITEIT LEIDEN – 24, 25 EN 26 AUGUSTUS 2005

Eerste aankondiging en Oproep voor lezingen

Training van doktoren, vroedvrouwen en andere medische professionelen en amateurs; het onderwijs in theorie en praktijk; de rol van de mondelinge en schriftelijke overlevering in de geneeskunde; de rol van de geneeskunde in de algemene opleiding; de sociale status van leraren en leerlingen; de invloed van de antieke geneeskunde in de latere medische opleiding; dat zijn slechts enkele van de mogelijke onderwerpen die je vlot in gedachten komen, als je denkt aan de opleiding in de antieke geneeskunde.

Het 12^e Colloquium Hippocraticum zal gewijd zijn aan het thema van de medische opleiding in de Oudheid en de manier waarop deze bijgedragen heeft aan de medische opleiding in latere perioden. Wij nodigen uit tot voorstellen voor lezingen, maar we zoeken ook naar wetenschappers die een 'panel' willen organiseren over relevante thema's. Bijdragen van jonge wetenschappers zijn zeer welkom. Specialisten in andere medische tradities en medische antropologen moedigen wij in het bijzonder aan tot deelname, om het vergelijkende perspectief te bevorderen.

Voorstellen voor lezingen (max. 1 A4, 30 minuten) en/of 'panel sessions' kunnen tot 1 december 2004 worden ingediend.

Voor meer informatie: Dr. H.F.J. (Manfred) Horstmanshoff
Universiteit Leiden, Oude Geschiedenis, Postbus 9515, 2300 RA Leiden
071-5272664, h.f.j.horstmanshoff@let.leidenuniv.nl